

PAAIŠKINIMAI

7 psl. *Patriarcho tvenkiniai* — vietovė senojoje Maskvos dalyje, XVII a. Priklausė patriarchui Filaretui. Iš kažkada buvusių trijų tvenkinių dabar šiame kvartale likęs tik vienas.

7 psl. *Berliozas* — autorius panaudojo prancūzų kompozitoriaus Hektoro Berlioza pavardę ne vien dėl siužetinio dviprasmiškumo. Romano tema siejasi su H. Berlioza „Fantastine simfonija“, ypač su jos antra ir trečia dalimi „Eisena link bausmės vietos“ ir „Raganų puota“.

7 psl. *MASSOLIT'as* — Maskvos literatų asociacija — M. Bulgakovo sugalvota abreviatūra. Panašiomis santrumpomis vadinti įvairius kūrybinius susivienijimus 1914—1940 m. Rusijoje buvo itin madinga.

7 psl. *Benamis* — poeto Ponyrevo slapyvardis, padarytas pagal tais laikais populiarų ideologinį trafaretą (Maksim Gorkij, Demjan Bednyj, Golodnyj ir pan.). Slapyvardis Bezdomnyj išverstas į lietuvių kalbą, norint išsaugoti humoristinį koloritą, originalo kalambūriui („Kalba poetas Benamis iš beprotamio“).

7 psl. *Sodų žiedas* — gatvių žiedas, juosiantis Maskvos centrą. Iki 1812 m. gaisro Sodų žiedo vietoje buvo gynybinis pylimas. Šio žiedo atkarpos turi atskirų gatvių pavadinimus (Sodų Kudrino, Smolensko bulv., Sodų Spaso ir pan.).

8 psl. *Kislovodskas* — balneologinis ir klimato terapijos kurtas Stavropolio krašte, šiaurinėse Kaukazo priekalnėse, labiausiai jį išgarsino mineralinio vandens „Narzanas“ versmė.

9 psl. *Filonas Aleksandrietis* — žydų filosofas, gyvenęs I a. pr. m. e. Egipto Aleksandrijos mieste.

9 psl. *Juozapas Flavijus* — žydų istorikas, tikr. Josefas ben Matitjachas (apie 37 — po 100). Po Judėjos karo (66—73) apsigyveno Romoje, tapo Flavijų giminės istoriografu. Graikiškai

parašė „Judėjos karą“, „Judėjos savybes“, autobiografinį kūrinį „Gyvenimas“.

9 psl. *Publijus Kornelijus Tacitas* — romėnų istorikas, rašytojas (apie 58 — po 117). Svarbiausi kūriniai — „Istorija“ ir „Analai“. Berliozo samprotavimai apie vėlesnį intarpą „Analų“ knygoje yra ateistinis pramanas, kurio istorijos mokslas nepatvirtina.

10 psl. *Oziris* — senovės Egipto mitologijoje kuriamųjų gamtos jėgų dievas ir pomirtinio gyvenimo valdovas, nužudytas piktojo dievo Seto ir prikeltas deivės Izidės.

10 psl. *Tamuzas, Mardukas* — babiloniečių dievai, kurie, pasak mito, pavasarį mirdavo, o vėliau būdavo prikeliami gyvenimui.

10 psl. *Viclipuclis* (arba *Uicilopočlis*) — aukščiausia actekų dievybė, kuriai buvo aukojami žmonės.

11 psl. *Atis* — frygų dievas, Didžiosios dievų motinos Kibelės numylėtinis. Jo laidotuvių ir prisikėlimo apeigos buvo panašiai švenčiamos kaip krikščionių Velykos.

11 psl. *Adonis* — sirų finikiečių augmenijos dievas.

11 psl. *Mitras* — persų saulės dievas.

13 psl. *Immanuelis Kantas* (1724—1804) — vokiečių filosofas, klasikinės vokiečių filosofijos pradininkas.

13 psl. *Frydrichas Šileris* (1759—1805) — vokiečių poetas ir dramaturgas.

13 psl. *Dovydas Frydrichas Štrausas* (1808—1874) — vokiečių teologas, knygos „Jėzaus gyvenimas“ (1835) autorius.

13 psl. *Solovkai* — salos Baltojoje jūroje. Vienoje iš jų XV a. įkurtas vienuolynas, 1920—1939 metais jo teritorijoje veikė ypatingos paskirties konclageris.

17 psl. „W“ — iš tikrųjų vokiško žodžio „der Voland“ pirmoji raidė yra „V“, (žr. 79 psl. paaišk.).

18 psl. *Herbertas Aurilikietis* (938—1003) — teologas, nuo 999 m. — Romos popiežius Silvestras II, garsėjo kaip alchemikas ir burtininkas.

18 psl. ...*nisano keturioliktos dienos rytą...* — pagal žydų mėnulio kalendorių nisano mėnuo atitinka kovo pabaigą—balandį. Nisano penkioliktos vakare prasideda žydų Velykos, truncančios septynias dienas.

19 psl. *Erodas Didysis* (apie 74—4 pr. m. e.) — Judėjos prokuratorius, vėliau Galilėjos valdytojas, gavęs iš Romos neoficialų „žydų karaliaus“ titulą. Jo rūmai Jeruzalėje pastatyti itin prabangiai, nuo kitų namų atskirti gynybine siena ir trimis bokštais.

19 psl. *Judėja* — pietinė Palestinos dalis, nuo 63 m. pr. m. e. pavaldi Romos imperijai.

19 psl. *Jeršalaimas* (hebr. ‘valdau pasaulį’) — Jeruzalė. M. Bulgakovas pasinaudojo hebrajiška gana dažna šio miesto pavadinimo transliteracija.

19 psl. *Dvyliktojo Žaibasvaidžio legiono pirmoji kohorta* — legionas — pėstininkų junginys; Tiberijaus laikais legioną sudarė 10 kohortų. Legiono pavadinimą (lot. legio fulminato) M. Bulgakovas perėmė iš E. Renano knygos „Antikristas“. Toliau tekste yra ir neverstas variantas — Fulminato legionas.

19 psl. *hemikranija* — migrena.

19 psl. *Galilėja* — šiaurinė Palestinos dalis.

19 psl. *tetrarchas* — pažodž. ketvirtos dalies valdytojas. Galilėjos tetrarchas aprašomuoju metu buvo Erodas Antipas, Erodo Didžiojo sūnus.

19 psl. *Sinedrionas* — savivaldos organas Jeruzalėje (žydų taryba). I a. Sinedrioną sudarė 70 narių, jiems vadovavo vyriausiasis kunigas.

20 psl. *chitonai* — ilgi marškiniai.

20 psl. *aramėjiškai* — viena iš semitų kalbų, NT (Naujojo Testamento) laikais buvo plačiai vartojama Artimuosiuose Rytuose, ja kalbėjo dauguma Palestinos gyventojų.

20 psl. *centurija* (*centurija*) — nuo 60 iki 100 kareivių, šimtinė.

22 psl. *igemonas* — graik. vietininkas, NT lietuviškame verime — valdytojas (Mt 27, 2 ir kt.).

22 psl. *Ješua Ha-Nocri* — Ješua — aram. ‘Dievas’ — išgelbėtojas, Ha-Nocri — ‘iš Nazareto’. Nazaretas pagal NT — gimtasis Jėzaus Kristaus miestas (Mk 1, 9; Jn 1, 45).

22 psl. *Hamalos miestas* — ši miestelį netoli Tiberiados ežero, kaip Jėzaus Kristaus gimtinę, nurodo A. Barbiusas knygoje „Jėzus prieš Kristų“.

24 psl. *Levis Matas* — pagal NT vienas iš 12 apaštalų, pirmosios evangelijos autorius.

24 psl. *Betfagė* — kaimelis netoli Alyvų kalno. Pro Betfagę ir Betaniją Kristus paskutinį kartą atkeliavo į Jeruzalę (Mk 11,1).

26 psl. *Heleono kalnas* — graik. 'Alyvų kalnas'.

28 psl. *Sūzų vartai* — vartai Jeruzalės rytų sienoje, priešais Alyvų kalną, dažniau vadinami Gražiais arba Aukso vartais.

28 psl. *Dismas, Gestas, Bar-Rabanas* — Dismo ir Gesto vardai minimi nekanoninėje Nikodemo evangelijoje, kuria naudojosi M. Bulgakovas, Bar-Rabanas NT lietuviškame vertime — Barabas.

28 psl. *manipulas* — pėstininkų padalinys, sudarytas iš dviejų kenturijų.

28 psl. *turma* — raitininkų būrys iš 30—32 karių (1/10 alos dalis) (žr. 33 psl. paaišk.).

28 psl. *...prie Idistavizo, Mergelių slėnyje* — lot. Idistaviso Campus — vietovė kairiajame Vezerio upės krante, kur 16 m. romėnai sumušė germanus.

29 psl. *legatas* — čia legiono vadas.

29 psl. *Stratono Cezarėja* — arba Palestinos Cezarėja — miestas pajūryje, Judėjos prokuratorių rezidencija.

30 psl. *Cezaris* — nuo Oktoviano (63 pr. m. e. — 14) laikų ši pavardė tapo Romos imperatorių titulu. Čia kalbama apie imperatorių Klaudijų Neroną Tiberijų (42 pr. m. e. — 37).

30 psl. *Juda iš Kiriato* — NT Judas Iskarijotas. Kiriatas — miestelis už 12 km nuo Jeruzalės.

30 psl. *Žemutinis Miestas* — pietrytinė Jeruzalės dalis, atverta mūro siena nuo Aukštutinio Miesto.

31 psl. *kaligos* — kareiviški pusbačiai, vėliau šiuo žodžiu imta vadinti vyskupų ir maldininkų apavą.

33 psl. *sebastiečių kohorta* — Sebastija — čia miestas Mažonoje Azijoje. Kita Sebastija (Sabastė) buvo Samarijoje.

33 psl. *Plynkalnis* — arba Golgota (hebr. 'kaukolė'). Originale — Лысая Гора, taip, beje, vadinasi kalva šalia Kijevo. Toliau tekste yra ir Kaukolės kalnas.

33 psl. *kavalerijos ala* — maždaug 300 raitininkų būrys, 10 turmių.

34 psl. *Kaipa* — NT lietuviškame vertime Kajafas.

37 psl. *Auksinė Ietis* — Piloto pavardė šiuo atveju kildinama iš lot. k. žodžio pilum 'ietis'.

37 psl. *Antiochija* — miestas Sirijoje, prie Oronto upės (dabar Antakija Turkijoje, prie sienos su Sirija).

37 psl. *Salamono tvenkinys* — dirbtinis tvenkinys už 25 km nuo Jeruzalės.

38 psl. *kohortos tribūnas* — čia raitelių vadas.

39 psl. *Iturėja* — kalnų kraštas į šiaurę nuo Galilėjos, I a. gyvenamas daugiausia arabų.

40 psl. *...pakarti ant stulpų* — pirmose romano redakcijose buvo vartojami žodžiai „kryžius“, „nukryžiovimas“, tačiau, taisydamas romaną, M. Bulgakovas, tikriausiai dėl E. Renano knygos „Jėzaus gyvenimas“ įtakos, atsisakė tradicinio bausmės vaizdavimo. Romane kalbama tik apie aukų pakorimą ant stulpų, virvėmis pririšant jų rankas ir kojas prie stulpų ir skersinių. Nėra nė žodžio apie prikalmą

44 psl. „*Metropolis*“ — viešbutis Maskvos centre. Trečiajame dešimtmetyje aptarnavo užsieniečius.

46 psl. *regentas* — bažnytinio choro vadovas, dirigentas.

50 psl. *Nikitos Vartai* — aikštė Maskvoje. Iki XVIII a., kol miestą juosė gynybinė siena, čia buvo vieni iš miesto vartų. Yra ir daugiau panašiai vadinamų aikščių (Pokrovo Vartai).

52 psl. *anglinė lempelė* — elektros lemputė su angline spirale (vielej volframo siūlelio) naudojo mažai energijos, švietė blausiai.

53 psl. *...ant granitinių Maskvos upės amfiteatro laiptų* — ši vieta neišliko, laiptai buvo prie Kristaus Išganytojo cerkvės, kurią 1931 m. bolševikų valdžia susprogdino. Dabar ši cerkvė atstatyta.

54 psl. *Pas Gribojedovą!* — M. Bulgakovo kūrybos tyrinėtojų nuomone, kalbama apie „Gerceno namus“ Tverės bulvare. Trečiajame dešimtmetyje juose glaudėsi daugybė literatų organizacijų bei uždaras rašytojų restoranas, dabar šiame pastate įsikūręs Literatūros institutas.

55 psl. *Pereļyginas* — turima omeny Peredelkinas, rašytojų vasarvietė pamaskvėje.

56 psl. *Jalta, Suuk-Su, Borovojė, Cchidziris, Mahindžauris, Leningradas (Žiemos rūmai)* — kurortai Kryme, Kazachstane, Kaukaze. Autorius pasišaipė, į šį sąrašą įtraukdamas ir Žiemos rūmus, carų rezidenciją.

57 psl. *Arčibaldas Arčibaldovičius* — šio veikėjo prototipas yra Jakovas Rozentalis, pravarde Barzda, tuometinis „Gerceno namų“ restorano direktorius.

57 psl. „*Koliziejus*“ — taip pavadinto restorano Maskvoje nebuvo. Iš buvusio Teatro skg. galima buvo patekti į „Metropolį“.

58 psl. *Kliazma* — upė pamaskvėje, Okos intakas.

59 psl. *Lavrovičius* — manoma, kad jo prototipas yra dramaturgas Vsevolodas Višnevskis.

60 psl. „*Aleliuja!*“ — amerikiečių kompozitoriaus Vincento Jumanso fokstrotas — muzikinis šaržas — buvo madingas Rusijoje trečiajame dešimtmetyje.

61 psl. *Karso vienas!* — Karsas — miestas Š. Turkijoje (seniau Armėnijoje). Čia kalbama apie mėsos patiekalą — Karso kepsnį.

61 psl. *Karibų jūra* — Karibų jūra (ang. ‘Caribbean Sea’), senesnis pavadinimo variantas.

61 psl. *brigas* — dvistiebis burlaivis.

61 psl. *flibustjerai* — jūros plėšikai ir kontrabandininkai, XVII a. siautę Vestindijoje.

61 psl. *korvetė* — lengvas tristiebis artilerinis burlaivis.

65 psl. *plastronas* — arba antkrūtis, iškrakmolyta marškinių krūtinė, dėvima po fraku ar smokingu.

65 psl. *for-marsa-rėja* — antroji rėja (skersinis) pirmajame burlaivio stiebe.

72 psl. *...ant postamento stovi metalinis žmogus* — paminklas Aleksandrui Puškinui Tverės gatvės ir Bulvarų žiedo sankryžoje (dabar Puškino a.).

73 psl. „*Vėtra šėlsta...*“ — A. Puškino eilėraščio „Žiemos vakaras“ pradžia.

73 psl. *...šovė į jį tasai baltagvardietis* — kai kurie romano tyrinėtojai, pasinaudodami tuo absurdišku teiginiu, romano veikėją Riuchiną tapatina su Majakovskiu, kuris eilėraštyje „Jubiliejinis“ Puškino žudiką Dantesą traktavo kaip klasinį priešą.

74 psl. *...dideliame šešių aukštų name, atgręžtame į Sodų gatvę* — atpažįstamas realus namas Didžiojoje Sodų g. Nr. 10, kuriame yra gyvenęs M. Bulgakovas.

76 psl. *Božedomka* — dabar Dostojevskio gatvė. Pavadinimas kilęs nuo kapinių, kuriose buvo laidojami savižudžiai.

78 psl. *Schodnia* — vasarvietė pamaskvėje prie Schodnios upelio.

79 psl. *Volandas* — vokiškas šėtono vardas (der Volland). Neabejotina, kad autorius pasinaudojo Gėtės „Faustu“: „Platz! Junker Volland kommt“ („Valpurgijų nakties“ scena). Šis vardas retas, „Fauste“ panaudotas tik vieną kartą.

83 psl. *Azazelas* — originale Азazelло — suitalinta žydiško vardo Azazel (ožys-dievas) forma. Minimasis ST (Senajame Testamente).

83 psl. *mesiras* — pagarbus kreipinys į prancūzų feodalus.

92 psl. *Nr. 302 bis* — lot. bis ‘dukart’, čia — dar vienas namas tuo pačiu numeriu. Ukrainietiškai „bis“ — ‘velnias, šėtonas’.

95 psl. *Varjetė* — Maskvoje nebuvo Varjetė teatro. Didžiojoje Sodų gatvėje veikė Maskvos Miuzikholas (dabar Satyros teatras) ir vasaros sodas „Akvariumas“. Manoma, kad jie romane ir vaizduojami.

102 psl. *kapeldineris* — teatro tarnautojas, tikrinantis lankytojų bilietus.

103 psl. *Dmitrijus Apsišaukėlis* — XVI a. istorinė asmenybė, avantiūristas, apsiskelbęs Rusijos caru Dmitrijum Ivanovičium, neva išsigelbėjusiu per 1606 m. sukilimą.

105 psl. *...uolos, mano prieglobstis* — citata iš Šuberto romano „Prieglobstis“.

109 psl. *Puškinas* — čia miestas Maskvos srityje.

116 psl. *Džiuli* — cirkininkų šeimos slapyvardis. Tuo metu Maskvos cirke garsėjo dviratininkai Poldi, kurie tikriausiai ir yra prototipai.

117 psl. *lampionai* — tokie žibintai, stikliniai arba popieriniai.

119 psl. *Fagotas* — be muzikos instrumento pavadinimo, italų ir prancūzų kalbose šis žodis turi ir kitas reikšmes — it. ‘nerangus žmogus’, pranc. ‘nesąmonė, absurdas’, o kalbant apie žmogų — ‘juokdarys, melagis’.

121 psl. *červoncai* — TSRS banko bilietai 1922—1947 m., 1 červ. = 10 rb.

121 psl. *Avek plezir* — pranc. avec plaisir ‘su malonumu’.

128 psl. *Akustinė komisija* — M. Bulgakovo pramanyta organizacija.

128 psl. *Skaidrieji tvenkiniai* — rus. Чистые пруды — tvenkinys Bulvarų žiede prie Pokrovo Vartų, taip vadinasi ir pats bulvaras.

129 psl. *Luizės vaidmuo* — Luizė Miler — F. Šilerio dramos „Klasta ir meilė“ veikėja.

129 psl. *...kvaili, bet bravūriški to maršo žodžiai* — kupletas iš XIX a. rusiško vodevilio „Levas Guryčius Siničkinas arba Provincijos debutantė“. D. Lenskio tekstas romano autoriaus suparodijuotas.

134 psl. *opera „Faustas“* — prancūzų kompozitoriaus Šarlio Guno opera, parašyta 1859 m.

136 psl. *...pas privatinką* — nepo laikais Maskvoje buvo leidžiama privačių namų statyba, bet greitai vėl uždrausta.

137 psl. *Arbate buvo šaunus restoranas* — tikriausiai restoranas „Praha“.

141 psl. *...kritikai Latunskis ir Arimanas* — manoma, kad Latunskio prototipas yra Osafas Litovskis, o Arimano — L. Averbachas, RAPP'o generalinis sekretorius.

142 psl. *...apstulbintas žodžio „pilotystė“* — M. Bulgakovas buvo surinkęs 320 spaudos atsiliepimų apie savo kūrybą, tarp kurių būta straipsnių, pavadintų „Smokime bulgakovystei“, „Klasinis priešas scenoje“, „Nuginkluokime klasinį priešą“.

144 psl. *...pradėjau juos deginti* — autobiografinė detalė. „Aš pats savo rankomis įmečiau į krosnį romano apie šėtoną juodraštį...“ (Iš M. Bulgakovo laiško TSRS vyriausybei, 1930 m.).

147 psl. *...apsivilkęs tą patį paltą, tik be sagų* — tiesioginė nuoroda, jog Meistras buvo suimtas — Stalino laikų kalėjimuose iš suimtųjų drabužių buvo išpjaustomos sagos.

153 psl. *„Ai-Danilis“* — sauso vyno rūšis; pavadinimas kilęs nuo miestelio Kryme netoli Jaltos.

162 psl. *Žanas Lafontenas (1621—1695)* — prancūzų poetas, išgarsėjęs pasakėčių knygomis.

164 psl. *...kelias ištraukas iš poeto Puškino „Šykščiojo riterio“* — 1937 m. Rusijoje buvo pompastiškai pažymimas A. Puškino mirties šimtmetis. Bosojaus sapne sukaktuvinis šurmulyš įgavo groteskišką atspalvį.

166 psl. *Prečistenka* — gatvė Maskvoje.

166 psl. *„Einemo“ dėžutėje* — Einemas — konditerijos fabriko Maskvoje savininkas. Metalinėse dėžutėse buvo pardavinėjami šiame fabrike pagaminti ledinukai.

168 psl. *Tas auksas mano, jo kalnai man širdį glostys amžinai* — Germano arija iš P. Čaikovskio „Pikų damos“.

168 psl. *Lianozovas* — gyvenvietė pamaskvyje, dabar Maskvos mikrorajonas.

169 psl. *Hebrono vartai* — tikriausiai Jafos arba Slėnio vartai, jie arčiausiai Erodo rūmų. Hebronas — Palestinos miestas, į pietus nuo Jeruzalės.

169 psl. *kapadokiečių kohorta* — Kapadokija — Romos imperijai priklausiusi sritis Mažojoje Azijoje.

169 psl. *Betliejus* — miestelis, kuriame pagal NT gimė Jėzus Kristus.

169 psl. *Jafa (Jopė)* — miestas prie Viduržemio jūros, dabar Tel Avivo priemiestis.

173 psl. *talifas* — vyriškas apsiaustas, kuriuo apsisiaučiamą meldžiantis.

174 psl. *Betanija* — miestelis šalia Jeruzalės, anapus Alyvų kalno; daržininkas pagal NT tikriausiai Lozorius (Jn 11, 1).

176 psl. *Giono slėnis* — Hinomo slėnis pietiniame Jeruzalės pakraštyje. Pagonybės laikais tenai buvo aukojami žmonės. Vėliau Hinomo slėnyje degintos šiukšlės. Gehenos (t. y. Hinomo slėnio) ugnys tapo pragaro įvaizdžiu.

177 psl. *chlamidė* — romėnų vyriškas vilnonis drabužis, susegamas ant krūtinės arba ant peties.

177 psl. *...drabužiai... kurių atsisakė budeliai* — pagal NT budeliai pasidalino Jėzaus Kristaus drabužius (Mk 15, 24).

180 psl. *Tamsa apgaubė Jeršalaimą* — NT sakoma, kad Jėzaus mirtį lydėjo saulės užtemimas ir žemės drebėjimas (Mt 27, 45—51).

181 psl. *Kudrino aikštė* — dabar Sukilimo aikštė, kurioje Sodų žiedas kertasi su Gerceno gatve.

188 psl. *Šniokščia Baikalas...* — Sibiro katorgininkų daina. *Barguzinas* — vėjo pavadinimas, *Šilka, Nerčinskas* — gyvenvietės prie Baikalo.

197 psl. *Tenai bet kam pasus išduoda* — Rusijoje po revoliucijos pasai buvo panaikinti, jie vėl įvesti 1932 m. gruodį.

198 psl. *Viskas susimaišė Oblonskių namuose* — citata iš L. Tolstojaus „Anos Kareninos“.

199 psl. *česučia* — šilkinis drobinio pynimo audinys.

201 psl. *Baronas Maigelis* — manoma, kad jo prototipas yra tuometinio TSRS liaudies švietimo komisariato tarnautojas, NKVD agentas baronas Borisas Šteigeris, 1937 m. represuotas kaip užsienio šnipas.

203 psl. *markitantas* — prekiautojas, seniau lydėjęs kariuomenę žygio metu.

206 psl. *MVU* — Maskvos valstybinis universitetas.

208 psl. *Kuzminas* — realus asmuo. Profesorius V. Kuzminas gyveno Sodų Kudrino gatvėje.

210 psl. „*Abrau-Diurso*“ — šampano ir vyno rūšis; pavadinimas kilęs nuo abchaziško miestelio pavadinimo (Abrau-Diurso miestelis yra šalia Novorosijsko).

216 psl. *Antonijaus bokštas* — tvirtovė Jeruzalėje šalia šventyklos, Erodo Didžiojo šitaip pavadinta Romos triumvirato garbei.

216 psl. *Chasmonėjų rūmai* — Chasmonėjai arba Makabėjai — karalių dinastija, kuri virš 100 metų valdė Judėją.

232 psl. *Dramlito namai* — tikriausiai gyvenamasis namas Lavrušino skersgatvyje, pastatytas specialiai rašytojams trečiajame dešimtmetyje.

242 psl. *karalienė Margo* — Margarita Valua, A. Diuma romano „Karalienė Margo“ herojė.

244 psl. *...kapinaitėse Dorogomilovo rajone* — dabar toje vietoje Kutuzovo prospektas, kapinaitės sunaikintos.

248 psl. *...viena Prancūzijos karalienė, gyvenusi šešiolik-tame amžiuje* — Navaros karalienė Margarita Angulemietė (1492—1540) arba Savoijos hercogienė Margarita Prancūzė (1523—1574). Margarita Valua buvo bevaikė.

249 psl. *...degė septynios storos vaškinės žvakės* — kalbama apie ritualinę izraelitų žvakidę — menorą.

250 psl. *...o vabalo nugaroje — kažkokius rašmenis* — auksinis vabalas su rašmenimis nugaroje Senovės Egipte simbolizavo blogį, išvirsiantį į gėrį.

252 psl. *Sekstas Empirikas* (apie 200—250) — graikų filosofas ir gydytojas.

252 psl. *Marcianas Kapela* — lotyniškos enciklopedijos autorius, gyvenęs V amžiuje.

252 psl. *Aristotelis* (384—322 pr. m. e.) — senovės graikų filosofas ir mokslininkas enciklopedistas.

253 psl. *landsknechtas* — viduramžiais Vokietijoje — samdytas kareivis.

254 psl. *Brokeno kalnuose, ant Vėlnių Katedros* — Brokeno viršukalnė Harco kalnų grandinėje, šiaurės Vokietijoje. „Fauste“ tenai vyksta raganų puota.

255 psl. *Abadona* (Abaddon) — ST mirusiųjų vieta, pragaras; NT — bedugnės angelas (Apr. 9, 11).

260 psl. *Anri Vjetanas* (1820—1881) — belgų smuikininkas ir kompozitorius.

260 psl. *Johanas Štrausas* — tikriausiai austrų kompozitorius Johanas Štrausas sūnus (1825—1899), operečių ir valsų autorius.

262 psl. *...ponas Žakas* — Žakas le Kioras (1400—1456) — prancūzų finansistas, kaltintas pinigų padirbinėjimu ir karaliaus Karolio VII meilužės Agnės Sorel nunuodijimu.

262 psl. *grafas Robertas* — Robertas Dedlis Leihesteris (1532—1588), Anglijos karalienės Elžbietos I meilužis, beje, miręs savo mirtimi.

263 psl. *ponia Tofana* — tikriausiai pramanytas personažas. M. Bulgakovo užrašuose rasta pastaba: „Akva Tofana — nuodu rūšis.“

265 psl. *Frida* — autorius pasinaudojo Šveicarų psichiatro O. Forelio knyga „Lytinis klausimas“ (1905), kurioje aprašyta analogiška Fridos Keler istorija.

266 psl. *Markizė* — markizė Brenviljė drauge su savo meilužiu, siekdama palikimo, nužudė tėvą, du brolius ir dvi seseris.

266 psl. *Minkina* — Nastasja Minkina, grafo Arakčejevo meilužė, pasižymėjo žiaurumu, 1825 m. buvo nužudyta dvariškių.

266 psl. *Imperatorius Rudolfas* — tikriausiai Rudolfas II Habsburgietis (1552—1612).

266 psl. *siuvėja iš Maskvos* — tyrinėtojai nurodo kelis prototipus. M. Bulgakovo pjesėje „Zoikos butas“ pasakojama apie siuvėjos Zoikos neoficialius viešuosius namus.

266 psl. *Kaligula* — tikr. Gajus Julijus Cezaris Germanikas (12—41), Romos imperatorius, pasižymėjęs tironišku, nužudytas maišto metu.

266 psl. *Mesalina* — Romos imperatoriaus Klaudijaus žmona, pagarsėjusi kaip ištvirkėlė, nubausta mirtimi už sąmokslą organizavimą.

267 psl. *Maliuta Skuratovas* — tikr. Grigorijus Skuratovas-Belskis, vienas žiauriausių caro Ivano IV įvestos opričninės vadovų (m. 1573).

267 psl. *Brokeno plevėšų būrys* — „Fausto“ personažai.

267 psl. ...*du paskutiniai svečiai* — NKVD komisaras G. Jagoda ir jo sekretorius P. Bulanovas. Garsiname 1938 m. teismo procese jiems buvo inkriminuotas ir N. Ježovo nuuodijimas.

269 psl. *kamarinskis* — rusų liaudies šokis.

272 psl. *Nobles obliž* — pranc. noblesse oblige ‘padėtis įpareigoja’.

293 psl. ...*pro tą langą aukštyn kojom išskrido į kiemą* — prieš tai rašoma, kad Mogaryčius, Nikolajus Ivanovičius ir Varenucha išskrido pro buto Nr. 50 langą. Autorius nebaigė redaguoti antrosios romano dalies, todėl liko keletas panašių prieštaravimų.

300 psl. *Falerno vynas* — baltas vynas, minimas antikinėje poezijoje. Cekuba — raudonas vynas. Šioje scenoje autorius redaguodamas įvedė raudoną vyną, bet tolesniame epizode, kur Azazelas apsilanko pas Meistrą ir Margaritą, to nepadarė, todėl ten Falerno vynas kraujo spalvos.

301 psl. ...*dvylikos dievų puota* — romėnų mitologijoje yra dvylika vyriausių dievų: Venera, Marsas, Merkurijus, Jupiteris, Neptūnas, Vulkanas, Apolonas, Junona, Vesta, Minerva, Cezera, Diana.

311 psl. *Getsemanė, už Kedrono* — Getsemanė pažodž. hebr. ‘aliejaus spaudykla’. Sodas į rytus nuo Jeruzalės, už Kedrono upelio.

313 psl. *trisdešimt tetradrachmų* — tetradrachma arba statera — sidabrinė graikų moneta, lygi vienam žydų šekeliui. Mokesčiai šventyklai buvo imami šekeliais, todėl prie šventyklų klestėjo pinigų keitėjai.

317 psl. *karaliaus žvaigždininko ir malūnininko dukters,*

gražuolės Pilos, sūnų — autorius pasinaudojo viduramžių legenda, pagal kurią Piloto tėvai buvo Mainco karalius-astrologas Atas ir malūnininko duktė Pila.

317 psl. ...*iš En-Sarido* — En-Saridas — arabiškas Nazareto pavadinimas.

319 psl. *Valerijus Gratas* — Judėjos prokuratorius prieš Poncijų Pilotą (15—25).

326 psl. *chartija* — senovinis rankraštis, taip pat medžiaga (pergamentas), kuriame jis parašytas.

326 psl. *bakurotai* — jauni figmedžio vaisiai. Manoma, kad ši retą žodį, kaip ir daugelį kitų rytietišku detalių, M. Bulgakovas rado teologo F. V. Fararo knygoje „Jėzaus Kristaus gyvenimas“.

329 psl. ...*vienoje Maskvos įstaigoje* — autorius niekur nevaidija šios įstaigos. Aišku, kad tai Saugumo (tuo metu NKVD) rūmai Lubiankos (buv. Dzeržinskio) aikštėje.

329 psl. ...*name greta Mūro tilto* — vyriausybės gyvenamasis namas Pelkės (vėliau Serafimovičiaus) gatvėje.

332 psl. „*Astorijos*“ *viešbutis* — viešbutis Sankt Peterburgo centre, Isakijaus aikštėje.

339 psl. *remizas* — pranc. remise (fechtavime) ‘pakartotinis stabdantis dūris’.

344 psl. *Prekybos namai* — originale Торговля с иностранцами — prekyba su užsieniečiais. Taip buvo vadinamos parduotuvės, kuriose buvo prekiaujama tik už užsienio valiutą.

344 psl. *Harunas-al-Rašidas* — Abasidų dinastijos kalifas (valdęs 786—809), minimas „Tūkstantyje ir vienoje naktyje“.

349 psl. *Melpomenė, Polihimnija, Talija* — graikų mitologijoje mūzos, globojančios tragediją, himnus ir komediją.

351 psl. *Panajevas* — rusų literatūroje žinomi du Panajevai: poetas V. Panajevas (1792—1859) ir prozaikas J. Panajevas (1812—1862), „Sovremeniko“ redaktorius.

351 psl. *Skabičevskis* — literatūros kritikas ir publicistas A. Skabičevskis (1838—1910).

355 psl. ...*bene gražiausių Maskvos rūmų* — kitaip vadinami Paškovo namai, dabar valstybinė V. Lenino biblioteka.

358 psl. ...*link Timiriazovo* — paminklas K. Timiriazevui Tverės bulvare.

371 psl. *Vorobjovo kalnai* — kalvos dešiniajame Maskvos upės krante.

372 psl. *Devičės vienuolyno bokštas* — Novodevičės vienuolynas, įkurtas 1524 m. toje vietoje, kur, pasak padavimo, buvo surenkamos mergaitės paaukoti mongolams. Šalia vienuolyno yra ir prestižinės kapinės, kur palaidotas ir M. Bulgakovas.

376 psl. *botfortai* — aukšti auliniai batai, į viršų plėtančiais aulais.

385 psl. *...privertė dingti iš Maskvos Margaritą Nikolajevną ir jos namų darbininkę Natašą* — dar vienas siužetinis prieštaravimas. XXX skyriuje rašoma apie Margaritos mirtį savo namuose ir Meistro mirtį palatoje Nr. 118. Neaišku, ar čia autoriaus neapsižiūrėjimas, ar sąmoninga mistifikacija.

386 psl. *Zamoskvorečė* — senas Maskvos rajonas dešiniajame Maskvos upės krante.

388 psl. *Briuso skersgatvis* — J. Briusas — rusų generolas feldmaršalas, garsėjęs kaip burtininkas.

388 psl. *Istorijos ir filosofijos instituto bendradarbis* — tokio instituto Maskvoje 1919—1940 metais nebuvo.

Parengė ALGIMANTAS MIKUTA